

OSMANLININ SON DÖNEMLERİNDE KORUNMAYA MUHTAÇ ÇOCUKLAR İÇİN KURULAN SOSYAL HİZMET KURULUŞLARI

*Vehbi ÜNAL**

Özet: Savaş, hastalık, kıtlık, göç ve afetlerin en çok etkilediği kesim şüphesiz çocuklar ve kadınlardır. Çocuklara yönelik sosyal hizmet kuruluşları özellikle Osmanlının son dönemlerinde oldukça artmaktadır. Bunda etkili olan unsur reformların yanı sıra savaşların getirdiği yıkıcı tesirlerdir.

Bu çalışmanın amacı Osmanlının son dönemlerinde kimsesiz çocuklara yönelik sosyal hizmet kuruluşların oluşumunu sağlayan temel etkenlerin neler olduğunu anlamak, bu kuruluşları genel hatları ile tanımak ve bunların sosyal hizmetlere yönelik işlevlerini incelemektir.

Bu kuruluşların oluşmasında Osmanlının son dönemlerde yaptığı savaşlarda toprak kaybetmesi buna bağlı olarak büyük göç dalgalarının yaşanması, Tanzimat'la hızlanan reform ve modernleşme arzularının askeri, ekonomik ve eğitim kurumlarına yansması, yine savaşlar sonucunda şehit çocuklarının sahipsiz kalmaması, onlara sahip çıkılması inancı etkili olmuştur. Bu amaçla tesis edilen vakıflar genel anlamda sosyal hizmet kuruluşlarının nüvesini oluştururken, ıslahaneler, dârülaceze, darüşşafaka, dârülhayr-i âli, dârüleytâm, himaye-i etfal cemiyeti gibi kuruluşlar tamamen kimsesiz çocukların bakımı, eğitimi ve meslek edinmesine yönelik faaliyette bulunan sosyal hizmet kuruluşlarıdır.

Anahtar Kelimeler: Kimsesiz Çocuklar, Sosyal Hizmet, Sosyal Hizmet Kuruluşları

Social Services Established For Children In Need Of Protection In The Late Period Of The Ottoman Empire

Abstract: Women and children are the most vulnerable groups affected by wars, diseases, famines, migration and disasters. The number of Social service institutions for children increased especially in the last period of the Ottoman Empire. The main reason for such an increase is reforms implemented by government and destructive consequences caused by wars.

* Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, Sivas.

The study is to analyze the basic factors, which have caused growing number of social care organizations for orphans in the late period of the Ottoman Empire. To give general information about these institutions and their functions are another objectives of this article. The factors leading the formations of social service institutions can be regarded as the land loss of the Ottoman Empire in the last period, great migrations resulting from lost wars, the reflection of reform efforts and modernization movements, increased in an era of Tanzimat, on military, economic and educational institutions and the need for the protection of children of martyrs. For these purposes, religious foundations as a core social service institution established and other institutions like ıslahhane, darülaceze, darüşşafaka, dârülhayr-i âli, dârüleytâm, community of himaye-i etfal emerged for the care and training of orphaned children.

Key Words: Orphaned children, social work, social service institutions.

Giriş

Toplumların geleceği, çocukların huzurlu bir aile ortamında yetişmesi ve iyi bir eğitimden geçmesi, beden ve ruh sağlıklarının korunması ile mümkündür. Zira sorunlu bireylerden oluşan toplum, geleceğe ümitle bakamaz.

Savaşların, hastalıkların, kıtlıkların, göç ve afetlerin en çok etkilediği kesim şüphesiz çocuklar, yaşlılar ve kadınlardır. Çocukların ihmali ve istismarı devletlerin bir dizi yasal tedbirler almasına yol açmış, bu vesileyle devlet tarafından çocukların korunması ve geleceğe hazırlanması amacıyla çeşitli müesseseler kurulmuştur.

Çocuklara yönelik sosyal hizmet kuruluşları, özellikle Osmanlının son dönemlerinde dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Bunda etkili olan unsur, reformların yanı sıra savaşların getirdiği yıkıcı tesirlerdir.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlının son dönemlerinde kimsesiz çocuklara yönelik sosyal hizmet kuruluşların oluşumunu sağlayan temel etkenlerin neler olduğunu anlamak, bu kuruluşları genel hatları ile tanımak ve bunların sosyal hizmetlere yönelik işlevlerini incelemektir. Osmanlının son dönemlerinden kastımız Tanzimat sonrası, 1850 ile 1918 yılları arasındadır. Bu çerçevede makalede özellikle 1850 ile 1918 yılları arasındaki sosyal hizmet alanında gerçekleştirilen faaliyetler tartışılacaktır.

Korunmaya muhtaç çocuklar kategorisi, “çocukların aile içinde sağlıklı bakılamaması, gelişiminin sağlanamaması ve eğitimden faydalandırılmaması gibi durumları nedeniyle ortaya çıkan sosyolojik bir durumu ifade etmektedir. Bu çocukların ailesi tarafından bakılamaması, aile dışına terk edilmesi ve bunun kamusal bir sorun teşkil etmeye başlaması, çocukları korumak üzere devletin

kuruluşlar açmasına ya da koruyucu aile gibi düzenlemeler yapmasına yol açmıştır”¹.

Sosyal hizmet, “kişi ve ailelerin kendi bünye ve çevre şartlarından doğan veya kontrolleri dışında oluşan maddi, manevi ve sosyal yoksunlukların giderilmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına, sosyal sorunlarının önlenmesi ve çözümlenmesine yardımcı olunmasını ve hayat standartlarının iyileştirilmesi ve yükseltilmesini amaçlayan sistemli ve programlı hizmetler bütünüdür”². Sosyal hizmetler topluları sosyalleştirme amacının yanı sıra, bireylerin gelişmelerinde toplumun değişen koşullarına uyum sağlamalarına yardımcı olmak, kişilerin refahını sağlamak, sosyal değişmeyi olumlu anlamda etkilemek bireyin sosyal işlevselliğini engelleyen tikanıkları açmak, birey-toplum etkileşimini güçlendirmek sosyal bilinci geliştirmek, toplumun “korunmaya ve bakıma muhtaç” tüm kesimlerine yönelik dezavantajlı konumu olumluya dönüştürmek ve dengeyi sağlamak gibi amaçları önemseyip teşvik etmektedir³.

Toplumun temelini oluşturan kurumlardan birisi de ailedir. Aile insanın barındığı, eğitim gördüğü, kültürün aktarıldığı temel birimdir. Özellikle ailenin yüceltilmesi, İslam dininin bu konudaki destekleyici telkin ve tavsiyelerde bulunması, Türk toplumunda bu kurumun önemli bir yer tutmasına vesile olmuştur. Ailenin önemsendiği bir toplumda tabii olarak bugünkü anlamda sosyal hizmet kurumlarının gelişmemesi ya da geç ortaya çıkışı doğaldır. Çünkü bu tür ihtiyaçlar aile içerisinde zaten giderilmekteydi. Ayrıca yardım sandıkları, dini nitelikli hayır kurumları, vakıflar, yoksul, yaşlı, yetim, hasta ve kimsesizlere destek olmaktadır.

Korunmaya Muhtaç Çocuklarla İlgili Sosyal Hizmet Kuruluşların Oluşumunu Sağlayan Temel Etkenler

Çocuk ve yaşlıları koruma düşüncesinin kökleri gerek Batı’da gerekse Osmanlıda mensup oldukları dinin korunmaya muhtaç kimselere gerekli yardımın yapılması şeklindeki emirleri yerine getirme düşüncesi ve ahlaki bir görev olarak görülmektedir. Konuyla ilgili Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyrulmaktadır; “Allah’a kulluk edin, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, yakınlara, yetimlere, düşkünlere, yakın komşuya, uzak komşuya,

¹ Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, Mar. Ün. SBE. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007. s. 139.

² *Sosyal Hizmet Terminolojisi*, “Sosyal Hizmetler”, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü, s. 60.

³ *Sosyal Hizmetler Rehber Kitapçığı*, “Sosyal Hizmetlerin Tarihsel Gelişimi”, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurulu Genel Müdürlüğü, s. 7.

yanınızdaki arkadaşına, yolcuya ve elinizin altında bulunan kimselere iyilik edin. Allah, kendini beğenip öğünenleri elbette sevmez”⁴.

H. Muhammed (s.a.v.), yetimleri koruması altına alanları cennetle müjdelemiştir: “Kim Müslümanların arasında bulunan bir yetimi alarak, yedirip içirmek üzere evine götürürse, affedilmeyecek bir günah (şirk) işlemediği takdirde, Yüce Allah onu mutlaka cennete koyar”⁵. “Ben ve kendisine veya başkasına ait yetime bakan (görüp gözeten), şu iki parmağım gibi [orta parmağı ile başparmağını yan yana getirdi], cennette yan yana olacağız”⁶.

Sanayileşme, şehirleşme ve teknolojik gelişmelerinin getirdiği sosyal değişim sürecinde aile kurumu da etkilenmiştir. Neticede bu durum ailenin yapı ve fonksiyonlarında değişime sebep olmuştur. Günümüzde aile üzerindeki sorunları azaltmak amacıyla risk altındaki ailelere yardımcı olmak için aile terapisi ile ilgili kurumların gelişimi ve etkili sosyal hizmet kurumlarının kurulması, aile yaşamını etkileyen modernist projenin birincil örnekleridir⁷.

Tarihi süreç içinde “devlet anlayışı” pek çok değişiklikler geçirmiştir. Buna bağlı olarak devletten beklenen hizmetlerde de değişiklikler olmuştur. Özellikle günümüzde “sosyal devlet anlayışı” merkezi bir yer tutmuştur. Dolayısıyla sosyal devlet anlayışının fonksiyonlarından biri de hiç şüphesiz kimsesiz çocuklara sahip çıkmaktır.

Aile kurumuna atfedilen değer, İslam Dininin de bu konudaki destekleyici söylemleri, evlilik ve çocuk sahibi olmanın hem devletin bekası hem de ahlaki unsurların devamı için gerekliliğini ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti’nin yükseliş yıllarında, “devlet halk içindir” anlayışı hâkimdi. Halk da bu anlayışa devlete karşı gösterdiği sadakat ile karşılık vermiştir. O dönemlerdeki padişahların eğitime verdikleri önemi de açılan medreselerden ve hocalarına duydukları derin saygıdan anlayabilmek mümkündür. Eğitimin ve ailenin önemsendiği ayrıca sanayileşmeye geçilmemiş bir toplumda elbette kimsesiz ve sokak çocukları olgusundan bahsetmek mümkün değildir⁸.

Çocuk eğitimindeki kurumsallaşma hiç şüphesiz o toplumun uygarlık düzeyini de gösterir. Çocuk korunmaya gereksinim duyan bir varlıktır. Osmanlı toplum sisteminde kimsesiz yahut fakir çocukların topluma kazandırılması önemlidir. Osmanlıda eğer çocuğun ailesi yoksa anne babası olmayan çocuğa

⁴ Nisa 4/ 36. Ayrıca bk. Bakara 2/ 83.

⁵ Tirmizî, “Birr”, 14.

⁶ Buhârî, “Edeb”, 24, “Talâk”, 14, 26; Müslim, “Zühd”, 42; Ebu Dâvud, “Edeb”, 131.

⁷ Tony Bilton, Kevin Bonnett, Pip Jones, Tony Lawson, David Skinner, Michelle Stanworth, Andrew Webster, Editör: Bülent Özçelik, *Sosyoloji* 2. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2009, s. 231.

⁸ Esra Işık, *Kent Yoksulluğu, Sokak Çocukları ve Suç*, Dumlupınar Üniv. SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007, s. 34.

amcaları veya diğer yakınları bakarlar dolayısıyla onun bakımını üstlenenler öksüz veya yetim ya da kimsesiz çocuğun yeni ailesi olurlardı. Sokaklara terk edilen çocuklara gelince Osmanlı Devleti'nde bu tür şeylere rastlamak pek olası değildi. Çünkü evlilik dışı çocuklar da dahil çeşitli nedenlerle sahipsiz kalan çocuklar, sokağa terk edilmeyip devlet tarafından koruyucu bir aileye emanet edilir ve bu aileye maaş bağlanırdı⁹.

Avrupa'da bugünkü anlamıyla sosyal güvenlik sistemlerinin oluşabilmesi, ancak sanayi devriminin gerçekleşmesi ve işçi sınıfının oluşmasıyla mümkün olabilmıştır. Osmanlı Devleti ise sanayileşme sürecine girmemiş ve dolayısıyla sosyal korumayı talep edecek bir işçi sınıfı oluşmamıştır. Aile yapısının da koruyucu bir birim olma işlevini sürdürmesiyle, Osmanlı Devleti'nde sınırlı ve dağınık sosyal koruma önlemleri, gerçek bir sosyal güvenlik sistemine dönüşmemiştir. Osmanlı Devleti'nde sosyal güvenlik uygulamaları üç kategoride toplanabilir:

1. Aile içi yardımlaşmalar
2. Dinsel yardımlar
3. Meslek kuruluşları içerisindeki yardımlar¹⁰.

Özellikle II. Abdülhamid döneminde çocuklara ve yoksullara yönelik sosyal hizmet kuruluşlarının sayısında bir artış gözlenmektedir. Sosyal hizmet kuruluşlarının artışı gerektiren önemli gerekçeler II. Abdülhamid'in sosyal alandaki modernleşme çabaları ile başta İstanbul olmak üzere kentlere savaşa bağlı göç hareketleri sonucu gerçekleşen büyük insan akınlarıdır. Osmanlıda da özellikle savaş dönemlerinde, savaş yetimleri ve diğer korunmaya muhtaç çocuklara yönelik hem devlet içinde hem de devlet dışında ciddi çalışmalar yapılmıştır¹¹.

Osmanlı toplumunda yoksulların korunması konusunda dini emirler ve hayır kuruluşları önemli rol oynamıştır. Zekât, fitre, sadaka vb. bağışlar yoksullara ulaşmış, süreç içerisinde sosyal refaha bağlı olarak artan vakıflar daha organizeli bir şekilde çalışan sosyal yardım kuruluşları olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru kurumsallaşma doğrultusundaki faaliyetlerinde ciddi anlamda bir artış olmuştur. Bu durum yeni sorunlara çözüm arayışları ile modern devlet olma çabalarının bir gereği idi. Sanayi devrimi sonrası, insanlık baş döndürücü bir değişim yaşamıştır. Kırsal kesimde yaşayan insanlar şehir merkezlerine göç etmişler, bunun sonucunda

⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yay., İstanbul, 2006, s. 96-97.

¹⁰ Yüksel Akkaya, "Sosyal Güvenlik Tarihi Üzerine Notlar", *Toplum ve Hekim*, 2000; 15: 2-90; Cemal Hüseyin Güvercin, "Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 57, Sayı: 2, 2004, s. 89-95.

¹¹ Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, s.115.

yeni yerleşim yerleri ortaya çıkarken mevcut şehirler daha da büyümüştür. Toplu yaşam insanlara kolaylıklarla yeni sorunlar da getirmiştir. İnsanın karşılaştığı bu yeni problemlere çözüm yolları araması yeni kuruluşların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Osmanlıda da bu kuruluşların ortaya çıkması, savaş ya da salgın hastalık gibi çeşitli sosyal felaketler sonrasında olmaktadır. Ancak süreç içinde bu kuruluşlar modernleşme süreci ile birlikte, modern devletin bürokratik ve seküler hizmeti şeklinde örgütlenmeye dönüşmüştür. Osmanlı toplumunda da her iki durum, yani savaşın tazyiki ve modernleşme ideolojisi sosyal 'koruma refleksinin ortaya çıkmasında etkili faktörler olarak ortaya çıkmışlardır. Osmanlı toplumunda modernleşme süreci ve savaşların yarattığı sorunlar karşısında gelişen sosyal koruma refleksi özellikle 19. yüzyıl sonuna doğru gittikçe bir devlet formu ortaya çıkarmaya başlamıştır¹².

Tarihte görülen sosyal hizmet kuruluşlarının birçoğu savaşların getirdiği yıkımın etkisiyle ortaya çıkarken günümüzde bu kuruluşların ortaya çıkmasında, çeşitlenmesinde ve fonksiyonlarının değişmesinde sanayileşmenin ve modernleşmenin getirdiği sorunlardan biri olan özellikle parçalanmış ailelerden kaynaklanmaktadır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde çocukları korumaya yönelik sosyal hizmet kuruluşların oluşumunda beş temel etkenin rol oynadığını söyleyebiliriz:

1. Savaşlar sonucunda toprak kayıplarının artması ile birlikte büyük göç dalgalarının yaşanması, bu savaş ve göçler süresince birçok çocuğun ailesini kaybetmesi,
2. Tanzimatla birlikte hız kazanan reform ve modernleşme hareketlerinin askeri, ekonomik ve eğitim kurumlarına yansması,
3. Bu kuruluşların meslekî eğitim görmüş nitelikli eleman ihtiyacını karşılama arzusu,
4. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde artan misyonerlik faaliyetlerinin kimsesiz çocuklar üzerinde yoğunlaşması,
5. Savaşlar sonucunda yetim kalan şehit çocuklarına sahip çıkılması gerektiği inancı.

Osmanlı Devleti'nde sosyal hizmet anlayışı ve gelişimi 'geleneksel' kurumlardan 'modern' kurumlara doğru bir değişim geçirmiştir veyahut 'genel kurumlardan' 'özel kurumlara' doğru bir uzmanlaşmanın olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu öncesinde de var olan ve zamanla çeşitliliği ve yerine getirdiği işlevleri gittikçe artan vakıf kuruluşları, özellikle kimsesiz

¹² Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, s.139.

çocuklara, yaşlılara ve yoksullara yönelik hizmetleri ile sosyal hizmet kuruluşlarının ilk ve en önemli nüvesi haline gelmişlerdir. Vakıflar sosyal hizmet kuruluşlarının ilk basamağını oluşturmaktadır. Bundan dolayı öncelikle sosyal hizmet veren kuruluşlar olarak vakıflar üzerinde durulacaktır.

1. Vakıflar

Vakıflar, Osmanlı Devleti'nde sosyal risklere karşı yerine getirdiği fonksiyonlarla bu günkü sosyal hizmet kuruluşlarının temelini oluşturmaktadır.

Vakıf, "sadece Allah rızasını kazanmak için, zengin kimseler tarafından kurulan ve menfaati tamamıyla ihtiyaç içinde bulunanlara tahsis edilen müessesedir"¹³. Günümüzde devletin ifa etmekle yükümlü olduğu birçok kamu hizmeti Osmanlı Devletinde vakıf yoluyla gerçekleştirilmiştir. Eğitimden sağlığa, çevreyi ve hayvanları korumadan bayındırlığa, sosyal güvenlikle sosyal yardım hizmetlerinin gerçekleştirilmesine kadar pek çok alanda vakıfların önemli bir yeri vardır.

Vakıf anlayışının temeli Hz. Peygamberin bizzat kendisi hurma bahçesini vakfederek örnek olması ve şu hadisi şerifler etkili olmuştur. "*İnsanların hayırlısı insanlara faydalı olanıdır*"¹⁴. "*Âdemoğlu öldüğü zaman, amel defteri kapanır. Üç kimse bundan müstesnadır. 'sadaka-i câriye'de bulunanlar, topluma yararlı bir ilim (talebe/eser) bırakanlar ve kendisine hayır dua eden hayırlı çocuk yetiştirenler*"¹⁵.

Vakıflar, sosyal yaşayış üzerinde derin etkiler yapan ve kurucular tarafından, kendilerine iyi bir gelecek hazırlama, bu dünyada ve ahirette mutluluğa ve refaha kavuşma, malların artırıp çoğaltma, manevi ve sosyal mevkiini yükseltme, adını kendisi öldükten sonra da yaşatma, kıyamet günü azık hazırlayıp cehennem azabından korunma, cennet nimetlerini elde etme ve mümkün olduğu ölçüde Allah'a yaklaşma gibi dini, psikolojik, sosyolojik ve ekonomik düşünce ve niyetlerle kurulmuş sosyal dayanışma müesseseleridir¹⁶.

Evensel bir nitelik taşımakta olan vakıflar, temelde hayır işleme duygusuna dayalı bir kuruluş olduğu için özellikle İslam kültür ortamında tarihte bir İslam medeniyeti kuruluşu olarak dikkat çeker¹⁷.

¹³ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yay., İstanbul, 1991, s.184.

¹⁴ Câmîu's-Sağır *Şerhi*, *Feyzül-Kadir*, Hadis No: 4044.

¹⁵ Müslim, Sahîh, "Vesıyye", 1; Ebû Dâvûd, Sünen, "Vesâyâ", 14; Tirmizî, Sünen, "Ahkâm", 36.

¹⁶ Mehmet Şeker, "İslam Medeniyetinde Sosyal Dayanışma ve Vakıflar", *İslam Kurumları ve Medeniyeti*, Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir, 2010, s. 124.

¹⁷ Mecit Eş, *Tarihsel Bir Bakışla Klasik Osmanlı Maliyesi*, Eskişehir, 1991, s.181; Hayriye Işık, "Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü", *Akademik Bakış*, Sayı: 16, Nisan, 2009, s. 1-10.

Türk toplumunun çocuklara ve kimsesizlere verdiği değeri gerek İslam öncesinde gerekse İslam'dan sonra görmekteyiz. Göktürk yazıtlarında töre geleneğince ölen kardeşin eşi ve çocuklarının sahipsiz kalınmasına izin verilmemiştir.

Diğer Türk devletlerinde ve Osmanlı Devleti'nde dul ve yetimlerin haklarının korunması ile ilgili konular özerinde durulmuş, dul ve yetim haklarının gözetilmesi ile ilgili sosyal hizmet ve sosyal yardım teşkilatları, vakıflar kurulmuştur¹⁸. Cengiz Han'ın 12. yüzyılda koyduğu yasanın 31. maddesi yoksulların ve yaşlıların korunması bunun aksine davrananların ise cezalandırılmasını emreder¹⁹.

Vakıflarla ilgili bir çalışmada, Osmanlı Devleti'nde 1585-1683 tarihleri arasında 313 vakfiyeye göre 17. yüzyıl vakıf kurucularının, tesis ettikleri vakıfların gelirlerinden muhtelif sosyal hizmetlerin yerine getirilmesi için belirli ödenekler ayrıldığını görmekteyiz. Bunlar; Yetim, fakir ve muhtaç çocuklara elbise alımı, fukaraya yardım, köprü yapımı vs. gibi sosyal hizmet masrafları; bütün sosyal hizmetler için ayrılan vakıf gelirlerinin % 72,93'ünü (1.208.992.6 akçenin 888.587 akçesini) teşkil etmektedir. İmarethane, misafirhane, han vs. gibi sosyal hizmet kuruluşların personeline ödenen tutar % 6.20, hayratın bakım ve onarımı için % 9.02 oluşturmakta, sosyal hizmetler için ayrılan vakıf gelirlerinin % 11.75'i de muhtelif yollar ve derbentler üzerindeki gelip geçen yolcuların barınması vb. ücret ödenmekteydi. Daha önceki dönemlerde tesis edilip de 17. yüzyıl vakıf kurucuları tarafından yapılan herhangi bir mali destekle varlıkları idame ettirilen hayratın % 73.10'unu (435 hayratın 318'i) mabetler ilk sırayı alırken, % 16.09'u (435 hayratın 70'i) sosyal hizmet kuruluşları ikinci sırayı ve % 10.80'ini (435 hayratın 47'si) oluşturan eğitim kuruluşları ise üçüncü sırayı almaktadır²⁰. 17. yüzyıl vakıf gelirlerinin % 6.37'si sosyal hizmetler için harcanırken²¹, 18. yüzyıl vakıf gelirlerinde bu oran % 10.51'dir²².

Osmanlı Devleti'nde vakıfların faaliyet gösterdiği başlıca alanlar: Kervansaray kurma, yolculara, hac yolunda parasız kalanlara, dul ve yetimlere,

¹⁸ Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, Cilt: 14, s. 57.

¹⁹ Aziz Şeker, *Sosyal Hizmete Giriş*, Editör: İlhan Tobanbay, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2533, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1504, Eskişehir, 2012, s. 32; http://www.hordenet.org/goldenhorde/great_yasa.htm.

²⁰ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998, s.146-148.

²¹ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü*, s.149.

²² Bahaeddin Yediyıldız, " Vakıf Müessesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)*.Yay. Osman Okyar-Halil İncancık, Ankara, 1980, s.157-161.

körlere, harp malulü ve gazilere yardım, kimsesiz yaşlı ve çocukların barındırılması ve bakılması, şifa yurtları ile hastaneler açılması ve işletilmesi, fakirlere yakacak malzeme ve yemek verilmesidir. Bu uygulamaların her alanda çok büyük boyutlara ulaşması yüzünden bazı Batılı sosyal siyasetçiler 16. yüzyıl Osmanlı Devleti için “vakıf cenneti” deyimini kullanmışlardır²³. Osmanlı, vakıf kavramının bir medeniyet haline gelmesini sağlamıştır. O dönemde kurulmuş olan 41.550 vâkıfın bu gün hala pek çoğunun yaşatılmakta olması bunun bir göstergesidir²⁴.

Vakıflar ailenin korunmasına yönelik faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Bu alandaki faaliyetleri sadece imaret, muhtaç aylığı ve yurt hizmetleri değildir. Yoksul ve öksüz çocuklara verilen hizmet sadece bir barınma olayı olarak görülmemelidir. Çocuğun milli ve manevi değerlere saygılı olarak terbiye edilmesi ve günün icaplarına göre eğitimin sağlanması amaçlanmaktadır. Ayrıca çocuğun bakım, eğitim ve terbiyesini üstlenen koruyucu ailenin hizmetlerine karşılık belirli bir ücret yerine günün şartları neyi gerektiriyorsa, ümeranın tayin edeceği miktardaki paranın verilmesi esas kabul edilmektedir²⁵.

Osmanlı döneminde sosyal hizmetler, 19. yüzyıla kadar vakıf kuruluşları tarafından verilmiştir. Vakıfların sosyal güvenliği sağlamak açısından birçok fonksiyonu yerine getirdiği bilinmektedir. Vakıfların, herkesin karşı karşıya gelebileceği yaygın fiziki ve sosyal riskler yanında bazen son derece tali risklere karşı da kişileri korumaya yönelik amaçlar edindikleri görülmektedir. Sosyal güvenlik ve hizmet vermeye yönelik bazı vakıf çeşitlerini şöylece sıralayabiliriz: Kimsesiz çocuklara, öksüzlere, yetimlere muhtaçlara yardım vakıfları, cüzzamlılara, körlere, dilsizlere yardım vakıfları, akıl hastanesi ve diğer hastane vakıfları fakir ve kimsesizlerin cenazelerini kaldırma vakıfları, ağır ve yıpratıcı işlerde çalışan işçilere ve esnaftan yaşlanan veya sakatlanarak çalışmayacak hale gelenlere emekli aylığına benzer şekilde gelir tahsis eden vakıflar, harp malulleri ve gazilere yardım vakıfları, öksüz kızlara çeyiz verilmesi, ticaret ve sanatta işi bozulanlara yardımda bulunması, mahalledeki

²³ Turan Yazgan, *Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1977, s. 21; Hasan Şenocak, “Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2009; 56:409-468.

²⁴ Yusuf Beyazıt, “2008 Vakıf Medeniyeti ve Su Yılı”, *Somuncu Baba Dergisi*, Yıl:14, Sayı: 9, Mayıs 2008, s.13.

²⁵ Nazif Öztürk, “Türk Toplumunda Koruyucu Aile Sistemi”, *1. Aile Şurası Bildirileri*, 1990, s.300; Nazif Öztürk, “Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler”, *Aile ve Toplum*, Sayı: 3, Cilt: 1, Yıl. 3, Eylül Aralık 1993, s. 87-88.

köpeklere ekmek dağıtılması, çevreye gelen leyleklere yiyecek temin edilmesi vb. yardım vakıfları mevcuttur²⁶.

Vakıflar, insanların toplu olarak yaşadıkları yerlerin köy, kasaba, şehir vb. yerleşim yerlerinin teşkilatlanmasında oluşumunda önemli bir rol oynamıştır.²⁷ Vakıfların iyi işlediği korunduğu zamanlarda, insan şahsiyetinin ve hayatının korunması, insanların hayatta karşılaşılabileceği maddi ve manevi zorlukların, ızdırap ve sıkıntıların giderilmesi, sosyal düzenin her türlü tehlikede ve sarsıntıdan kurtarılmasına yardım ettiği görülür²⁸.

Sosyal hizmet anlayışı çerçevesinden bakıldığında kendilerinden yararlanılması açısından vakıflar iki kısma ayrılır.

a. Müessesât-ı Hayriye: Doğrudan doğruya kendisinden istifade olunan, hayır kuruluşlarıdır. Bu tür vakfın içine, mabetler, mektepler, medreseler, kütüphaneler, imarethaneler, hastaneler, yetimhaneler, köprüler, yollar, su bentleri, kabristanlar, hanlar vb. müesseseler girmektedir²⁹.

b. Avarız Vakıflar: Avarız arızanın çoğuludur. Arıza ise, hastalık, yangın ve felaket gibi vukuu istenilmeyen ve beklenilmeyen durumlardır. Bu tür vakıflar o, mahalle veya köy birimi içinde halkın sosyal güvenliğini sağlamaya yöneliktir. Bunların tamamen sınırlı bir sosyal güvenlik müessesesi olarak hizmet verdikleri görülmektedir³⁰. Köy ve mahallelerde fakirlerden ölenlerin teçhiz ve tekfini, hastalanan fakirlerin tedavisi, hastalık ve diğer nedenlerle çalışmayanların iâşesi kimsesiz çocukların bakılıp eğitilmesi, köy veya mahallenin tamire muhtaç yol, kaldırım ve suyollarının tamiri gibi avarız vakıflarına mallar tahsis edilmiştir³¹. “Mahalle veya köyde hastalanan fakirlerin tedavisi ve hastalık sebebiyle kar-u kisbden aciz kalanların ailesinin infak ve iâşesi ve kimsesiz çocukların bakılıp gözetilmesi ve fukara cenazelerinin teçhiz ve tekfini” gibi hizmetler görmekteydiler³².

Türk İslam devletlerinin vakıf kurma amaçlarının temelde üç ana sebebe dayandığını görmekteyiz³³.

²⁶ Faruk Beşer, *İslam'da Sosyal Güvenlik*, DİB Yay. Ankara, 1987, s. 190-191; Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, DİB. Ankara. 1987, s. 123.

²⁷ Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, s. 110; H. Ziya Ülken, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1971, Cilt: IX, s. 13,37.

²⁸ Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, s.112.

²⁹ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 209.

³⁰ Faruk Beşer, *İslam'da Sosyal Güvenlik*, s. 191.

³¹ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 216.

³² A. Himmet Berki, “Hukuki ve İçtimai Bakımından Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: V, Ankara, 1969, s. 9-13.

³³ Yusuf Beyazıt, “2008 Vakıf Medeniyeti ve Su Yılı”, s.13.

- 1- Allah rızası için, cami, mescit, namazgâh, türbe ve kabristanlar yapmak.
- 2- Sosyal sebeplerle; hanlar, kervansaraylar, hamamlar, imaret ve aşevleri, çeşmeler, sebiller, darüşşifalar, hastaneler, havuzlar yapmak, su kuyuları açmak.
- 3- Eğitim ve kültürel sebepler; medreseler ve kütüphaneler kurmak.

Genel bir cümle ile ifade edecek olursak, bu tür vakıflar tamamen kamu yararını ön planda tutmuşlar, sosyal yardım ve sosyal hizmete yönelik çalışmaları amaç edinmişlerdir. Vakıflardan toplum içerisinde özellikle kendi kendine yeterli olamayan bireyler faydalanır, bugünkü tabirle ifade edecek olursak sosyal hizmete ihtiyaç duyan bireyler ön plandadır. Bunlar çocuklar, yetimler, kadınlar, kimsesizler, yaşlılar, yoksullar, hastalar, sakatlar, dullar ve kimsesizlerdir.

Vakıf müessesesinin sadece zenginlerce değil, aynı zamanda kendi mâlî güçleri ölçüsünde her sınıftan halkın, âdeta bütün bir milletin katkılarıyla kurulup geliştiği anlaşılmaktadır. Bazı vakıflar “tehlikeye” uğrama şartı aramaksızın her alanda herkese hizmet amacı güttüğü halde, bazı vakıflar da sadece belli bir risklerle karşılaşanlara yönelmişlerdir. Bunlardan birincisini, sosyal “güvenlik hizmetlerine; ikincisini ise, “sosyal yardım gayesine yönelik vakıflar” olarak nitelendirmek mümkündür. Son derece geliştirilmiş vakıf müessesesinin (herkesin karşılaşılabileceği yaygın fiziksel ve sosyal riskler yanında) bazen son derece tâlî risklere karşı da kişileri korumayı hedef aldığı görülmektedir. Bununla da sosyal güvenliği toplumun geneline yaymanın hedeflendiği anlaşılmaktadır³⁴.

Vakıfların kuruluş gayeleri çok çeşitli olmasına rağmen özellikle zayıfları korumaya ve muhtaçlara yardıma öncelik vermişlerdir. Vakıfların çocuklara, yetimlere, yaşlılara, kadınlara garip gurebaya ve diğer canlılara önem verdikleri görülmektedir. Vakıfların fakirlere, düşkünlere, kadınlara, özellikle konumuzu ilgilendiren yetim çocuklara yönelik çalışmalarına bir kaç örnek sunacak olursak; Orhan Gazi'den başlayarak Osmanlı padişahları, sultanları, vezirleri ve zengin halk pek çok vakıf yapmıştır. Nigbolu'dan muzaffer olarak Bursa'ya dönen Yıldırım Bayezid burada darulhayr, bir hastane, bir tekke, iki medrese ve bir cami yaptırdı. Bütün bu kuruluşların ihtiyacını giderebilecek genişlikte akarları da tayin etmeyi ihmal etmedi³⁵. Yıldırım Bayezid özellikle yoksulların ihtiyaçlarını gidermeye ayrı bir önem verdi.

Çocuklarla ilgili başka bir örnek verecek olursak Kanuni'nin vakfiyesinde şunlar yazılıdır: “Mektepte Kuran öğrenene eytam-ı zuafanın elbiseleri için günde on akçe ayrılıp iki defa bu çocuklara elbise alalar. Fukara için pişen aş ve ekmekten günde iki öğün mektepte hazır bulunan çocuklara yemek ikram

³⁴ Hadi Sağlam, “İslâm Hukuk Tarihinde Sosyal Güvenlik Kurumları ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teknikleri”, www.e-akademi.org/incele.asp?konu...kimlik...url.../hsaglam-2.htm.

³⁵ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, s.195

edeler”³⁶. Padişahlar yanında sıradan vatandaşlar tarafından kurulan vakıflarda da yetim çocukların gözetilmesi hususunda dikkat çekici hükümlere yer verilmiş bulunmaktadır. Bir örnek olmak üzere gurre-i Şevval 721/24 Ekim 1321’de, *Hattab bin Sahip Ahmed bin Rahat bin Hattab* tarafından Sivas’ta kurulan ve günümüz şartlarında bile dikkat çekecek biçimde, yetim çocukların *koruyucu aileler* yanında yetiştirilmesi yönünde hükümler içermekte olan vakfi gösterebiliriz³⁷.

1551 tarihinde Daye Server Hatun Vakfiyesinde “Fakir çocuklar için bir mektep yapılması ve mezkur mektepte okuyan yetim çocuklara elbise giydirilmesi için her sene dirhem verilmesi”³⁸ gereği kaydedilir. Ödemiş kazasının Birgi nahiyesinde Hoca Abdullah adında bir zatın 959/ 1571 tarihli vakfiyesinde birçok hayır işleriyle birlikte yetimlerle ilgili hizmet de vermektedir. “Birgi nahiyesinin Kalenderhane Mahallesi’nde okuyan çocuklardan 25 yetimi kapama gömlek, don, birer çift pabuç, mest ve arabiye kumaştan mürekkep bir takım elbisenin her sene Ramazan Bayramı’nda giydirilmesi, Kurban Bayramı’nda da çocuklara birer çift pabuç alınması ve talebe için, yetişecek kadar hasır, desti, kuzu derisi alınması”³⁹ belirtilmiştir. İzmir’de Katıpzâde Ahmet Reşit Efendi’nin: 1163/1749 tarihli vakfiyesinde birçok hayır hizmetlerinin arasında bir de mektep kurulması kaydı vardır. Ayrıca burada okuyan çocuklarla ilgili olarak “adı geçen mektepte mevcut olan çocukların, her sene ilkbaharda hocaların marifetiyle sahraya (pikniğe) gitmeleri için 1200 akçe verile”⁴⁰. Dolayısıyla vakıfların yaşlı ve çocuk, kadın, erkek ve Müslim gayri Müslim ayırmaksızın bütün insanlara yönelik hizmet veren kuruluşlar olarak vazife icra ettiğini görmekteyiz.

Vakıflar aracılığıyla kimsesiz çocukların bakım ve büyütülmeleri amacıyla koruyucu ailelerin görevlendirilmesi, bakıma muhtaç çocukların ailelerin öz çocuklarıyla birlikte ve bir aile sıcaklığı içerisinde barındırılmaları ve yetiştirilmelerinin istenmesi, sadece barınma değil onların millî ve manevî değerlere sahip olarak yetiştirilmelerinin hedeflendiğini göstermektedir⁴¹.

Tanzimat döneminde yetim ve kimsesizlerle ilgili sorunların artması nedeniyle devlet kurduğu kuruluşlar aracılığı ile soruna müdahale ederken, Tanzimat öncesinde bu tür faaliyetlerde daha çok vakıflar rol oynamaktadır.

³⁶ Nazif Öztürk, “Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler”, s.78-89

³⁷ Nesimi Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 1, 2007, s. 1-46.

³⁸ İbrahim Canan, “Vakıfların Çocuğun Korunmasına Yönelik Fonksiyonel Yapıları”, *Aile ve Toplum*, Sayı: 2, Cilt: 1 Yıl, 1, Haziran 1991, s. 56-62.

³⁹ İbrahim Canan, “Vakıfların Çocuğun Korunmasına Yönelik Fonksiyonel Yapıları”, s. 59.

⁴⁰ İbrahim Canan, “Vakıfların Çocuğun korunmasına Yönelik Fonksiyonel Yapıları”, s. 59.

⁴¹ Nazif Öztürk, “Aile Vakıfları”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1991, Cilt: 3, s. 1035-1036.

Vakıflar doğrudan yardım yoluna giderken çoğu zaman da hastane, yetimhane, aşevi, imarethane, medrese ve şifa evi açarak ihtiyaç sahibi kişilere yardım ediyordu⁴².

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde vakıfların yetersiz kalmasıyla birlikte, kimsesiz çocukların korunmasına yönelik, bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu doğrultuda, yetim mallarının korunmasıyla ilgili olarak 1851 yılında "Eytam Nizamnamesi" çıkarılmıştır⁴³. Buna bağlı olarak kimsesiz çocukları koruma amacıyla, vilayet, liva ve kaza merkezlerinde şer-i mahkemelere bağlı Eytam Meclisleri ve Eytam Keseleri kurulmuştur⁴⁴. Bu kuruluşların amacı, babası ölen çocukların mallarının işletilerek, aylık geçimini sağlayacak parayı vâsisine veya velisine kullanabilmesi için vermek ve böylece çocuğun mağduriyetinin önüne geçmektir⁴⁵.

Osmanlı'nın son dönemlerinde görülen değişim vakıfları da etkilemiştir. Vakıflarla ilgili yapılan yenilik *Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti*'nin kurulmasıdır. Nezâretin iç ve dış etkenlere bağlı olarak kuruluş sebepleri bulunmaktadır. Bunları, çok dağınık bir vaziyette olan vakıf yönetiminin tek elde toplanması, vakıf sektöründe baş gösteren yolsuzlukların kaldırılması, devlet çatısının batı tarzında merkezi bir anlayışla yeniden düzenlenmesi ve vakıf potansiyelinden, devletin diğer sektörlerinden yararlanma fikri, dinî çevrelerin gücünü kırmak düşüncesi ve Batılı dostları memnun etmek gibi hususlar zikredilebilir⁴⁶.

Tanzimat öncesi dönemde yetimler toplumun, camilerin, vakıf ve tekkelerin himayesinde idi. Yetim sicilleri tutuluyor, bunlara vasi tayin edilerek nafakaları temin ediliyor, yetim mallarının nemalandırılması sağlanıyordu. Tanzimat sonrası uygulamalar ise daha resmî bir hâl almış, Emvâli Eytam Nezâreti ve Emvâli Eytam Müdüriyeti kurulmuştur⁴⁷.

Toplumun, eğitim öğretim, sosyal dayanışma ve sosyal hizmet alanında çeşitli görevleri yerine getiren bu kuruluşlar, Osmanlı Devleti'nin

⁴² Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, s. 98; Nadir Özbek, "Vakıf Tarihi Çalışmaları Üzerine Notlar," *Tarih ve Toplum*, No: 187, Temmuz 1999, s. 60-62.

⁴³ E. Akyüz, "Cumhuriyet Dönemi'nde Çocuk Hakkındaki Gelişmeler," *2.Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi*, B. Onur (der.), ÇOKAUM Yayınları, Ankara, 1999, s.145.

⁴⁴ Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", s. 57-69.

⁴⁵ Muammer Salim, *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Çocuk Koruma Politikaları ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu*, Süleyman Demirel Ün. SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011, s.37.

⁴⁶ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV. Ankara 1995, s. 69.

⁴⁷ Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 2010, s. 103.

zayıflamasıyla birlikte bu görevleri yerine getirmekte zorlanmıştı. Nitekim bir kısmı mali imkânsızlıklar nedeniyle kapanmak zorunda kalmıştır.

2. İslahhâneler

Osmanlı toplumunda sosyal hizmetlere yönelik faaliyet gösteren bir diğer kuruluş da ıslahhânelerdir. İlk ıslahhane 1863 yılında Niş'te Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından kurulmuştur. Bu kuruluşlar yetim öksüz veya aileleri kendilerine bakamayacak kadar fakir olan Müslüman ve gayri Müslim çocuklara temel eğitim vermek ve meslek kazandırmak amacını taşımaktaydı. İyi sonuçlar alınması üzerine 1864'te Tuna vilayetinin merkezi Rusçuk ile Köstence'de de birer ıslahhane açılmıştır⁴⁸.

Kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocuklara yönelik ilk sistemli kurumsal girişim olan ıslahhâneler de Midhat Paşa'nın valiliği dönemindeki bu idari ve toplumsal yapının modernleştirilmesi çalışmalarının bir parçasıdır⁴⁹.

Türkiye'de hem mesleki ve teknik eğitim hem de korunmaya muhtaç çocukların eğitiminin gelişimi bakımından önemli bir yere sahip olan ıslahhâneler birkaç yıl içerisinde Anadolu ve Rumeli'ndeki birçok vilayete yayıldı. 1897'den itibaren Kastamonu, Bursa, İşkodra, Sofya, Sivas, Edirne, İzmir, Halep, Bursa, Erzurum, Diyarbakır, Konya ve Selanik'te birer ıslahhâne kuruldu.

Din farkı gözetilmeksizin on üç yaşından büyük olmayan yetim ve öksüz çocuklarla, anne ve babasından biri hayatta olduğu halde fakir olan çocuklar, ıslahhânelere öğrenci olarak alınıyordu. Öğrenci sayısı ıslahhânenin yapısına göre değişiyordu⁵⁰.

İslahhânenin nizamnamesine göre çocuklara eğitim ve dini bilgilerin yanı sıra çeşitli mesleki beceri eğitimi verilmekteydi. Burada öğretilen mesleklerin bazıları şunlardı: Terzilik, kunduracılık, debbağlık, dokumacılık, demircilik, marangozluk, matbaacılık ve çiftçilik vb.

Bu kuruluştaki mesleki eğitim tamamen fonksiyonel bir nitelikteydi. Öğrenciler bir taraftan meslek öğrenirken diğer taraftan bilhassa ordunun kundura ve giyim ihtiyaçlarını karşılıyordu. İmtihanı verip diploma alan öğrenciler yevmiye ya da sözleşmeli olarak ıslahhânenin işyerinde çalışma hakkına sahiptiler. Dışarıda dükkân açmak isteyenlere ıslahhânenin borç verilmek sureti ile yardımcı olunuyordu⁵¹.

⁴⁸ Emre Dölen, "Sanayi Mektebi" *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İstanbul, 1994, s. 443.

⁴⁹ Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikannın Oluşumu*, s.109

⁵⁰ Cemil Öztürk "İslahhâne", *DİA*, Cilt: 9, İstanbul, 1999, s.190-191.

⁵¹ Cemil Öztürk "İslahhâne", s.190-191.

1868 yılında bütün valiliklere tamim edilen nizamnamede şu konular yer almaktadır:

1- Yerli, yabancı, Müslüman, Hıristiyan farkı gözetmeksizin ve eşitliğe riayet edilmek şartıyla 12-13 yaşından yukarı olmayan anasız, babasız, öksüz, yetim olanlar veya anne babası işten kesilmiş fakir ve zaruret halinde bulunan,

2- Yahut terbiye ve ıslah edilmek üzere bir ıslahhâneye kabulü istenen analı, babalı, hısımlı akrabalı 13 yaşından aşağı olan,

3- 13 yaşından aşağı olup irtikâp, töhmet ve cinayetle kanunen bir sene ve daha fazla ceza alıp hükümetin resmi emriyle alınması istenen çocukların alınacağı kabul edilmiştir⁵².

Nizamnamenin şartlarına baktığımızda yetimlerin ve kimsesizlerin sadece barınması değil bunun yanında özellikle çocuğun bedeni, akli ve ahlaki olarak iyi eğitimden geçilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Taşradaki ıslahhâneler 1885'ten itibaren "Mektebi Sanayi" ismini almaya başlamıştır. 1903 tarihli maarif salnamesine göre 14 sanayi mektebi bulunmaktaydı. Buralarda 1406 kimsesiz yetim çocuk eğitim görmekteydi. Islahhânelerin yerine geçen Sanayi Mektepleri rüştiye mezunlarını kabul eden orta dereceli meslek okulları olduğu için bu kuruluşların işlevlerini yerine getirmekte zorlanıyordu⁵³.

Islahhaneler ve sanayi mekteplerinin icra ettiği fonksiyonlara baktığımızda şu üç temel görevi yerine getirdiğini görmekteyiz. Birinci işlevi savaşların yıkıcı etkisi ve göçlerin mağdur ettiği fakir ve kimsesiz çocuklara devlet sahip çıkıp, bu çocukların kendi kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda yetişmelerini sağlamaktır. İkinci olarak buraya alınan çocukların başkaları tarafından istismar edilmesi ve suça yönlendirilmesinin engellenmesi, üçüncü işlevi ise çocukları hayata hazırlama projesidir. Zira burada barınan çocuklar, hem teorik hem de mesleki eğitim alarak o günün çeşitli meslek alanlarında yetiştirilmiş, bu şekilde sosyal hayata katkı sağlamaları amaçlanmıştır.

3. Darüşşafaka

Darüşşafaka öksüz ve yetim Müslüman çocukları okutmak için Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye tarafından 1873 yılında İstanbul'da açılmış bir mekteptir.

Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye'nin eğitim hayatına yönelik ilgisinin temeli Yusuf Ziya Bey'in kapalı çarşı esnafına okuma yazma öğretme düşüncesidir.

⁵² İbrahim Canan, "Vakıfların Çocuğun Korunmasına Yönelik Fonksiyonel Yapıları", s. 59.

⁵³ Ercan Uyanık, "Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak Islahhaneler", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 13, Sayı: 4, 2004, s. 59-83.

Yusuf Ziya Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Vidinli Tefik Paşa, Sakızlı Ahmet Paşa ve Ali Naki Efendi tarafından yoksul ve geri kalmış Müslüman halk çocuklarının eğitime ve öğretime yardımcı olmak amacıyla 30 Mart 1864 tarihli padişah fermanıyla “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye” adlı dernek kurulmuştur⁵⁴.

Kuruluşun amacı; yoksul ve yetim çocukların eğitim-öğretime destek olmaktı. Pek çok Osmanlı paşası ve aydının üyesi olduğu dernek, Türkiye tarihinin eğitim alanındaki ilk sivil örgütlenme örneğini oluşturmaktadır.

Söz konusu derneğin başlangıçtaki amacı Kapalıçarşı ve çevresinde çalışan çırağların okutulmasıydı. Beyazıt'taki eski Vâlîde Mektebi binası onarılarak derslere başlandı. Okul, tek derslikte faaliyet göstermekteydi. Derslere gelenlerin her türlü ders aracını Cemiyet sağlıyor, ders verenler de para almıyordu. Türkiye’de ilk halk okulu sayılan bu “çırak mektebi”, 1873’e kadar eğitime devam etti. Cemiyet, 1867’den itibaren Mebahis-i İlmiyye (Bilimsel Konular) adıyla aylık bir dergi çıkardı. Daha çok pozitif bilimlerle ilgili yazıların yer aldığı derginin yayını birkaç yıl boyunca sürdü.

Darüşşafaka öğrencileri için hazırlanan kaynak ve yardımcı kitapların, Darüşşafaka dışındaki okullarda da okutulması yaygın bir uygulama oldu. Sultan Abdülaziz’in yaptığı bağışla satın alınan Fatih’teki bu arsada binanın inşaatına başlandı. Okul binası, kız ve erkek öğrencilerin aynı çatı altında eğitimlerine uygun, çağın çok ilerisinde imkânlarla sahip ve bu büyüklükte bir eğitim kompleksi olarak düşünülmüş bir binadır. Cemiyet’in 25 Mart 1872 tarihli nizamnamesinde, “on yaşından büyük olmayan kız ve erkek çocukların alınmasını, öğrencilerin her türlü masrafının Cemiyet tarafından karşılanmasını, idare ve eğitim kurulu oluşturulmasını, mektebe birer müdür ve müdire tayin edilmesini” öngörüordu⁵⁵.

Darüşşafaka, parasız yatılı, özel statülü bir okul olarak, açılışa alınan 54 öğrencisiyle 29 Haziran’da Yüzbaşı Mustafa Efendi’nin verdiği ilk dersle öğretime başladı. Eğitim ve öğretim programı iptidai (ilkokul), rüştiye (ortaokul) ve idadi (lise) programlarını içine alacak şekilde hazırlanmakla birlikte, Maarif Nezareti’ne bağlı okullarda uygulanan programın üstündeydi. Toplam sekiz yıl olan okulda son iki yıl “âli” sınıflarını oluşturmaktaydı ve programı yüksekokul programına göre hazırlanmıştı. Bu sebeple 1894 yılına kadar Darüşşafaka’yı bitirenler yüksekokul mezunu sayılmıştı⁵⁶.

Darüşşafaka Cemiyeti halen, Maslak'taki modern Kampüsü'nde eski ifadeyle ilkokul 5. sınıftan itibaren bütün Orta Öğrenimi boyunca 900'e yakın erkek ve kız çocuğu yatılı olarak eğitmektedir. Son yıllarda toplumda birçok

⁵⁴ Halis Ayhan-Hakkı Maviş, “Darüşşafaka”, *DİA*, Cilt: 9, İstanbul, 1994, s. 7-9.

⁵⁵ www.darussafaka.org/

⁵⁶ www.darussafaka.org/

alandaki hayırseverliğe dayalı faaliyetlerin artması ve bazı toplumsal farklılaşmalar sebebiyle bağışların dağılması Cemiyeti sosyal hizmet aracılığıyla bağış toplama konseptine getirmiş ve bunun sonucunda Darüşşafaka Bağışçılar Sitesi adlı Huzurevleri, bir adet Bakımevi ve Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hastanesi birbirini tamamlayan birimler kompleksi olarak hizmete açılmıştır⁵⁷.

Korunmaya muhtaç çocuklar alanında Osmanlı döneminde ortaya çıkan iki temel kuruluşun ilki olarak 'ıslahhaneler' bugün bir yönüyle günümüz 'yetiştirme yurtları' olarak varlığını sürdürürken, yine korunmaya muhtaç çocukları eğitime ve korumaya yönelik olarak 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan bir kuruluş olarak Darüşşafaka da halen varlığını sürdürmektedir. Her iki kuruluş da salt bir 'yetimhane' niteliği ile kurulmadı; her iki kuruluşun da kimsesiz korunmaya muhtaç çocukları barındırma yanında bir eğitim kurumu olma vasfı da bulunmaktadır⁵⁸.

4. Darülaceze

Tanzimattan sonra kurumsallaşmanın merkezi devlet tarafından önemsenmesi özellikle sosyal konularda kurumsallaşma çalışmalarını hızlandırmıştır. Çocuk, yaşlı, sakat ve kimsesizleri korumaya yönelik kuruluşlardan biri de darülacezedir. Darülaceze yardıma muhtaç çocukların, sakat kadın ve erkeklerin din ve milliyet farkı gözetilmeksizin bu durumdan kurtarmayı, sıkıntılarını hafifletmeyi amaçlayan bir kuruluştur. Darülacezenin kuruluş gayesi, "Sokaklarda dilenen çocuklarla, sakat erkek ve kadınların dilenmekten kurtarılmalrı ve güçlerinin yettiği kadar çalıştırabilmeleri"⁵⁹ şeklinde belirtilmiştir.

Bu kuruluş bir idare binası, ikisi erkeklere, ikisi kadınlara ait olmak üzere dört yaşlı odası, 20 yataklı bir hastane, bir yetimhane, çamaşırhane, hamam gibi hizmet binaları ve el sanatları ile ilgili imalathaneler, fırın ve mabetlerden (cami, kilise ve havra) oluşan bir komplekstir.

19. yüzyılın sonlarında Balkanlardan ve Kırımdan gelen büyük göç dalgası, Osmanlı devletinde yoksulluğu ve dilencililiği artırmıştı. Bu yüzyılın

⁵⁷ Şükrü Gündüz, "Darüşşafaka Bağışçı Siteleri Bakım Evi, Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hastanesi", *Türkiye Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Dergisi*, 2006; 52, www.ftrdergisi.com/tr/makale/1359/138/Tam-Metin.

⁵⁸ Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, s.113

⁵⁹ İbrahim Canan, *Vakıfların Çocuğun Korunmasına Yönelik Fonksiyonel Yapıları*, s. 61.

sonralarında İstanbul ‘da olduğu gibi Batı’nın büyük şehirlerinde de yoksulluk ve dilencilik çok yaygın bir sorundu⁶⁰.

Kentte yaşayan yoksullar üzerinde kontrolü sağlamak, kimsesizlere sahip çıkmak, yaşlı ve muhtaçları barındırmak ve bunlar üzerinde disiplin tesis etmek amacıyla 1896 yılında devrin padişahı II. Abdülhamit’in emri ve büyük mali yardımlarıyla darülaceze müessesesi kurulmuştur.

Darülacezeyi basit bir yoksullar evi olarak düşünmemek gerekir. Her şeyden önce darülaceze Padişahın, halkın refahını ve sağlığı konusunda taşımakta olduğu ilgiyi temsil etmektedir⁶¹. II. Abdülhamit’in önderlik ettiği ve açtığı kuruluşlar arasında darülacezenin özel bir yeri vardır. Çünkü burası Osmanlı başkentinin ilk modern sosyal refah kurumu ve padişahın en önemli hayır eseridir⁶².

1895 yılında hazırlanan nizamnameye göre, kimsesiz sakatlarla, geçimini sağlayamayan kimsesizler darülacezeye kabul edilecektir. Erkek ve kadınlar ayrı ayrı koğuştaki kalacak. Bunlar mensup oldukları dine göre eğitim görecektir ve bakımlarına özel ilgi gösterilecektir⁶³.

Darülacezenin kabul şartları da tüzükte belirtilmiştir. Kimsesiz ve engelli vatandaşlar sokaklardan incitilmeden zabıtaca toplanacak, bulaşıcı hastalığı olanlar aynı koğuştaki alınacak, hasta olmayanlar yıkanıp giydirildikten sonra koğuştaki konulacak. Darülacezeye alınanlar için kadın ve erkeklere mahsus ayrı ayrı imalathaneler kurulacak çalışmaya gücü olanların ürettikleri ürünlerin gelirleri üçte biri darülacezeye, üçte ikisi sanatkârlar arasında paylaşılacaktır⁶⁴.

Darülaceze sadece kimsesiz çocukların barındığı bir kuruluş değil, aynı zamanda eğitim gördüğü ve bir meslek öğrendiği sıcak bir yuva da olmuştur. Okula giden çocuklar, ders saatleri dışında, halıcılık, dokumacılık, terzilik, çorapçılık, kunduracılık, marangozluk, demircilik gibi faaliyet gösteren imalathanelerde bir meslek de öğrenebiliyorlardı.

Darülacezenin idaresi, başlangıçta Dâhiliye Nezareti’ne verildi. Daha sonra belediyeye (1908) ve oradan da Müessesâtı Sıhhiye Müdüriyetine (1910) geçti. Bu kuruluşun kaldırılması üzerine tekrar Dâhiliye Nezareti’ne bağlandı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti kurumun

⁶⁰ Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı, İstanbul, 1996, s. 24.

⁶¹ İsmail Mansur Özdemir, *Küreselleşme Sürecinde, Türkiye’de Sosyal Devlet ve Sosyal Hizmetler*, Selçuk Üniv. SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 120.

⁶² Nadir Özbek, “Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, *Toplum ve Bilim*, 2002, Sayı: 92, ss. 7-33.

⁶³ Salih Özkan, “Türkiye’de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytami”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, 2006, s. 213.

⁶⁴ Hidayet Y. Nuhoglu, “Darülaceze”, *DİA*, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 513.

idaresini ele aldıysa da 1925'te tekrar belediyeye verildi. Darülaceze bugün de İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yönetilmektedir. Kuruluşundan bu yana din ve milliyet farkı gözetilmeksizin yaklaşık 28 000 çocuğu ve 42 000 kimsesiz, yaşlı, güçsüz ve engelliye himaye etmiştir⁶⁵.

5. Darülhayr-ı Âli

Darülhayr-i Âli küçük bir ilk mektep, kimsesiz Müslüman çocuklar için bir tür yetimhanedir. Darülhayr-i Âli 1903 yılında Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümü kutlamalarında açılışı yapılmıştır. Abdülhamid'in girişimiyle kurulmuş ve Hazine-i Hassa'dan mali olarak desteklenmiştir. 13 Kasım 1898 tarihli irade-i hususiyede rastlanan bu kuruluş, daha sonra çeşitli resmi belgelerde farklı isimlerle (dârüleytâm, ıslahhâne, darülhayr) tekrar tekrar gündeme gelmiş ve nihayet 1903 yılında Darülhayr-i Âli ismiyle açılmıştır⁶⁶.

Darülhayr-i Âli, öncelikle "işsiz güçsüz serseri dolaşan haneberduş gençlerle, korunmaya muhtaç oğlan çocuklar" için sanayi mekteplerine hazırlık niteliğinde bir yetimhane olarak düşünülmüştü⁶⁷ ancak Ermeni yetimleri sorununun bir uluslararası politika malzemesi haline dönüşmesi ve böylece Osmanlı Devleti üzerindeki bu baskının artması tehlikelerinin etkili olduğu düşünülmektedir. II. Abdülhamit yönetimi, Anadolu'daki Ermeni yetimlerine yönelik misyonerlerin faaliyetlerini engellemek amacıyla, devlet tarafından yetimhaneler açılmasını ve buralarda her sınıf halkın çocuklarının kendi ırk ve inançlarını koruyacak şekilde yetiştirilmesini istemiştir. Bu amaçla çeşitli vilayetlerden misyonerlerin elinde bulunan ve kimsesiz yetimlerin İstanbul'a getirilmesi düşünülmüştür. Ancak gerek İstanbul'da gerekse diğer vilayetlerde büyük bir dârüleytâm kurulmasının maddi zorlukları ortaya çıktıkça Sultan Abdülhamit daha küçük bir projeye (Darülhayr-i Âli'ye) yönelmiştir⁶⁸. Nadir Özbek bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"3 Nisan 1899 tarihinde Dâhilîye Nezareti tarafından Abdülhamid'e sunulan bir raporda bu durum açıkça ifade edilmektedir. "Bikes kalan Ermeni fukara-i Etfal'inin iskân ve iâşe ve talim ve terbiyeleri maksadıyla Palu ve Çünkeş'de tesis olunan yerler hükümetçe sedd olduğundan etfal-i merkumenin iâşe ve terbiyesi niyet-i hayriye-i insaniyetkârane müsteza olduğu

⁶⁵ Hidayet Y. Nuhoğlu, "Darülaceze", s. 514.

⁶⁶ Nadir Özbek, "II. Abdülhamit ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Âli", *Tarih ve Toplum*, Şubat 1999, Sayı: 82, s. 11-20.

⁶⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt: 3-4, İstanbul, 1977, s.1260.

⁶⁸ Davut Elmacı, *Çocuk Yuvaları ve Yetiştirme Yurtlarının Yerinden Yönetim Birimlerine Devrine İlişkin Çalışanların Görüşleri*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 40; Nadir Özbek, "II. Abdülhamit ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Âli", s.14-16.

cihetle bunlara hükümet-i seniyyece bakıldığı takdirde bir şey denilemeyeceği Almanya ve İngiltere sefaretları tarafından ifade kılınmış ve tebaa-i Devleti-i Aliyye'den bivaye ve muhtac-ı himaye olan Ermeni çocuklarının umur-ı iskam ve terbiyelerinin ecanibe bırakılmayıp hükümet-i seniyyece deruhte edilmiş bilvücade mütezi olmakla etfal-i merkumeden hakikate fakir ve bakes olanların miktarıyla bunların ne suretle ve nerede iskân ve infak ve talim edilmeleri lazım geleceğinin vilayetlerde bilmuhabere kararlaştırıl[ması]''⁶⁹. 1903 tarihli yönetmeliğe göre, Dârülhayr-ı Âlî'ye kabul edilecek çocuklarda şu özelliklerin bulunması gerekiyordu: Geçimlerini sağlayamayacak durumda olmak, 10 yaşından büyük olmamak, bulaşıcı hastalığa sahip olmamak, bünye olarak sanat icra etmeye uygun olmak vb. Okul idaresi, hiçbir öğrenciyi doğrudan doğruya okula alma yetkisine sahip olmayıp, başvuracak öğrencilerden gerekli şartları taşıyanlar, Maarif Nezareti tarafından seçilip okula gönderilmişlerdi⁷⁰.

Dârülhayr-ı Âlî için rüştiye düzeyinde eğitim öğretim programları ile meslek dersleri programları hazırlandı. Buna göre kurum bir hazırlık olmak üzere altı sınıflı olacaktı. Kazandırılacak beceriler arasında marangozluk, müretteplik, ciltçilik, döşemecilik, kunduracılık, açıcılık, bahçıvanlık, oymacılık ve telgrafçılık yer alıyordu⁷¹.

Dârülhayr-ı Âlî, Cumhuriyet Dönemi'ndeki orta dereceli meslekî ve teknik öğretim kurumlarıyla çocuk esirgeme kurumlarının temellerinden biri olmak bakımından da önemlidir⁷².

Abdülhamit'in tahtan indirilmesinden sonra, bu padişahın adını taşıyan ya da onun isteğiyle kurulmuş bulunan birçok kuruluş gibi Darülhayr-ı Âlî de 22 Ağustos 1909'da kapatılmıştır⁷³.

6. Darüleytâm

“Yetimler yurdu, yetimhane” anlamına gelen dârüleytâm, Balkan ve I. Dünya savaşında kimsesiz kalan çocukları barındırmak ve bir meslek edindirmek amacıyla Maarif Nâziri Ahmet Şükrü Bey'in teklifiyle 25 Kasım 1914 tarihinde kurulmuş ve 1915 yılının başlarından itibaren faaliyete geçmiştir⁷⁴.

⁶⁹ Nadir Özbek, “II. Abdülhamit ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Âlî”, s.13.

⁷⁰ Cemil Öztürk, “Osmanlıda Bir Mesleki Eğitim ve Çocuk Esirgeme Kurumu: Darülhayr-ı Âlî”, *Milli Eğitim*, Sayı: 143, 1999, s. 76-84.

⁷¹ Necdet Sakaoğlu, “Darülhayr-ı Âlî”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul, 1994, s. 563-564.

⁷² Cemil Öztürk, “Osmanlıda Bir Mesleki Eğitim ve Çocuk Esirgeme Kurumu: Darülhayr-ı Âlî”, s. 76.

⁷³ Necdet Sakaoğlu, “Darülhayr-ı Âlî”, s. 563-564.

⁷⁴ Hidayet Y. Nuhoğlu, “Darüleytam”, *DİA*, Cilt: 8, İstanbul, 1993, s. 521.

1914 yılında kurulmaya başlanan ve yetimhane, yetimler evi ya da öksüzler yurdu anlamına gelen “dârüleytâm”lar, kimsesiz ve çaresiz çocuklara yönelik olarak meslek hayatına hazırlamak amacıyla devlet tarafından açılmış şefkat ve terbiye kuruluşlarıdır. Dârüleytâmın kuruluş amacı, Trablusgarp ve Balkan Savaları’nda şehit düşenlerin çocuklarının korunması ve yetiştirilmesiydi. İlk dârüleytâm, Sait Halim Paşa tarafından kuruluşa bağışlanan Bebek Yalısı’nda hizmete girmiştir⁷⁵.

Dârüleytâm (yetimler yurdu) daha çok savaş, düşman istilası açlık vb. nedenlerle öksüz kalan çocukların korunması amacıyla oluşturulmuş olan kuruluşlardır. Buralarda bakıma muhtaç çocuklar barındırılıp okuma yazma öğretilmiş ve onlara bir meslek kazandırılmaya çalışılmıştır. Yaşları 7 ile 13 arasında olan çocuklar ilkokulların çeşitli sınıflarının ders programına göre oluşturulmuş sınıflarda ders görmekteydiler. Yaşı 10-13’e varmış fakat ilköğretimi tamamlayamamış olanlar hem bir meslek alanında uygulamalı hem de günde en az iki saat ders görüyorlardı. İlköğretimi bitirenler ise istedikleri bir alanda meslek eğitimini sürdürüyorlardı⁷⁶.

31.12.1851 tarihinde ülke çapında ‘Eytam Sandıkları’nın oluşturulmasına karar verilmiştir. Reşit olmayan kız ve erkek çocukların miraslarını saklamak ve korumak üzere aynı tarihte çıkarılan ‘Eytam Nizamnamesi’ ile Eytam sandıklarının amacı, statüsü ve nasıl işleyeceği belirtilmiştir. 1872’de bu kuruluşların idaresi muhafazası ve işleyişi hususunda bir nizamname daha yayımlanmıştır⁷⁷.

Bu nizamnamede şöyle denmektedir. “Kasaba veya köylerde, Müslim veya gayri Müslim Osmanlı tebaasından birinin vefatı halinde, veresesi içinde reşit olmayan kız ve erkek, mecnun erkek veya kız ya da seferde bulunan biri varsa, durum kasaba veya köyün yetkilileri tarafından derhal incelenerek, veresenin icab-ı şeriye uygun bir biçimde yapılması sağlanacaktır. Tespit edilen emlak veya arazi yetim üzerinde olmak üzere, icabına göre bazı eşyalar telef olmasına karşı nakit akçeye çevrilecektir. Yetimlerin veli veya vârisleri bulunmadığı takdirde kendilerine güvenilir kimselerden vasiler tayin edilecektir. Hıristiyan terekelerinde nizam-ı mahsus olduğundan vasiyetler ve özel nizam hükmüne göre işlem yapılacaktır”⁷⁸.

⁷⁵ Hasan Şenocak, “Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi”, s. 448.

⁷⁶ Faruk Öztürk- Duygu S.Güler Öztürk, “Okul Öncesi Eğitimde Çocuk Gelişimi ve Psikolojisi Dersine Yönelik İlk Çalışmalar”, *Elementary Education Online*, 6(1), 144-153, 2007; Y. Akyüz, *Başlangıçtan 2001’e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yay., 8. Baskı, İstanbul, 2001, s. 251.

⁷⁷ Salih Özkan, “Türkiye’de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytâmı”, s. 214.

⁷⁸ Salih Özkan, *Türkiye’de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytâmı*, s. 215.

Bu kuruluşlara alınan yetim çocukların sayısının 16.000'e ulaşması⁷⁹ bu kuruluşların önemini göstermesi açısından dikkate şayandır.

Balkan Savaşları sırasında burada bulunan Türk nüfusunun önemli bir kısmının anavatana döndükleri bilinmektedir. Bu savaşlarda yetimlerin sayısında önemli bir artış olmuştur⁸⁰. Adı geçen müesseselerin mali yükünü hafifletmek üzere 'evlâd-ı şüheda vergisi' ihdas edilmiştir⁸¹.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde yaptığı savaşlarda çok sayıda şehit verip, I. Dünya Savaş'ında açlık ve sefaletle maruz kalınması, düşmanın girdiği yerlerde öksüz ve yetim sayısını artırıp, bu konularda hizmet veren darülacezenin yetersiz kalması, özellikle şehit eş ve çocuklarının barındırılması için devlet yeni çareler aramıştır. Bundan dolayı ki, şehit çocuklarını barındırmak, eğitmek ve zanaat öğretmek üzere dârüleytâmlar oluşturulmuştur⁸². Hemen belirtmek gerekir ki dârüleytâmların şehit çocuklarına yönelik olması, gayrimüslim yetimlerin ihmal edildiği anlamına gelmemektedir.

1918 Mondros Mütarekesinden sonra itilaf devletlerinin İstanbul'u işgali üzerine dârüleytâmlara tahsis edilmiş binalar eski sahipleri tarafından geri alınınca buraların boşaltılması kuruluşu çok zor durumda bırakmıştır. Savaşın uzaması, mali sıkıntı, yiyecek ve yer bulamama vb. sebeplerle İstanbul dışından başlayarak bu kuruluşlar tasfiye edildi.

7. Himaye-i Etfal Cemiyeti

Çocukların bakımı ile ilgili kurulan kuruluşların yetersiz kalması üzerine "*Himaye-i Etfal Cemiyeti*" isimli cemiyet kurulmuştur. Söz konusu müessese ilk olarak Kırklareli'de 1908 yılında kurulmuş ve Balkan Savaşı'na kadar çalışmalarını yürütmüştür. Asıl yapılanma ise 1917'de gerçekleşmiştir. Cemiyet, 1917 yılında ulusal düzeyde kuruldu ve İstanbul merkez oldu. 6 Mart 1917'de İstanbul'da Galatasaray Yurdu'nda toplanan Cemiyet 20 kişilik bir merkez heyeti kurdu. Cemiyet, I. Dünya Savaşı nedeniyle cephede savaşanların çocukları ile kaybedilen topraklardan Anadolu'ya göç eden ailelerin kimsesiz ve yoksul kalan çocuklarına bakmak amacıyla İstanbul Firuzağa'da 100 kapasiteli çocuk misafirhanesi açarak işe başladı. 17 Ocak 1921 tarihli bir padişah iradesi ile kamu yararına çalışan bir cemiyet olarak kabul edildi⁸³.

Cemiyetin kurulduğu yıl savaş devam etmekteydi ve Anadolu'nun birçok yerinden çok sayıda muhtaç ve yetim çocuk İstanbul'a getirilmekteydi. Osmanlı

⁷⁹ Hidayet Y. Nuhoğlu, "Darüleytam", s. 521.

⁸⁰ Yasemin Okur, *Darüleytamlar*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1986, s. 4.

⁸¹ İbrahim Canan, "Vakıfların Çocuğun Korunmasına Yönelik Fonksiyonel Yapıları", s. 61.

⁸² Salih Özkan, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı", s. 216.

⁸³ [http://www.shcek.gov.tr/himaye-i-etfal-cemiyetinin-kurulusu-\(istanbul.aspx\)](http://www.shcek.gov.tr/himaye-i-etfal-cemiyetinin-kurulusu-(istanbul.aspx)).

dönemi Himaye-i Etfal Cemiyeti de dârüleytâmların ve diğer çabaların yetersiz olduğu bu koşullarda açtığı bir misafirhane ile çocuk bakım çalışmalarına başlamıştır⁸⁴.

İstanbul Himaye-i Etfal Cemiyeti, savaş yıllarında olduğu gibi Mondros Mütarekesinden sonra da çocukların sahiplenilmesi ve korunmasında gayretle çalışmıştır. Cemiyet, kimsesiz çocukların beden ve ruh sağlıklarını korumak ve gereken tedavilerini yapmak konusunda ülkenin mevcut şartlarında başarılı çalışmalarda bulunmuştur⁸⁵.

Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesi Nizamname-i Esasisi'nde, kuruluşun faaliyet alanları kısaca şu şekilde özetlenmektedir⁸⁶:

- Çocuklara eziyet edilmemesi,
- Anne ve babaları dahil, hiç kimse tarafından, çocukların bedeni ve ruhsal durumlarını tehlikeye düşürecek hizmetlerin gördürülmemesi,
- Fakir, hasta çocukların tedavilerinin sağlanması,
- Çocukların tütün ve bağımlılık yaratacak maddelerden korunması,
- Okulların tatil zamanlarında fakir çocukların kırlara ve yazlıklara gönderilmesinin sağlanması,
- Hizmetçi, besleme ve evlatlıklara kötü muamele edilmemesi,
- Himaye-i Etfal'e ilişkin kütüphane kurulması,
- Anne ve babaları tarafından terbiye edilemeyen veya mahkûm olan çocuklar için ıslahhaneler kurulması,
- Çocukların sağlıklı bir şekilde yetiştirmeleri için oyun alanlarının kurulması,
- Himaye-i Etfal türü Uluslararası kuruluşlarla bağlantı kurulması,

Son derece ayrıntılı olarak düzenlenen cemiyetin amaç ve görevlerine bakıldığında bu kuruluşla ilgili modern sosyal hizmet prensiplerine uygun düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir⁸⁷.

Bir yandan kimsesiz çocukları korumak, diğer yandan da bütün çocukların bu millet için en iyi şartlar içinde yetişmelerini sağlamayı en önemli amaç edinen Himaye-i Etfal Cemiyeti için çocuk, milletin istikbalidir. Cemiyetin milletin istikbalini korumak amacıyla vücuda getirdiği çok önemli

⁸⁴ Abdullah Karatay, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, s.137.

⁸⁵ Makbule Sarıkaya, "Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Çocuk Misafirhanesi ve Çocuklar", Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi, III/3, Ocak, ss. 193-203, Erzurum. <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/ad/article/download/1074/1071>.

⁸⁶ [http://www.shcek.gov.tr/himaye-i-etfal-cemiyetinin-kurulusu-\(istanbul.aspx\)](http://www.shcek.gov.tr/himaye-i-etfal-cemiyetinin-kurulusu-(istanbul.aspx)).

⁸⁷ Hasan Albayrak, "Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 52, Nisan 1988, s. 32.

kuruluşlarından biri olan çocuk misafirhanesinde kimsesiz çocuklar barındırılmış olup, bu misafirhanenin her türlü ihtiyaç ve faaliyetlerine dair bütün esasları içeren bir talimatname de hazırlamıştı⁸⁸.

6 Mart 1917’de kurulan ve 1923’e kadar hizmet veren Cemiyet, hizmet alanını İstanbul’la sınırlamamış, Anadolu’ya da açılmış, ayrıca kadınlar burada faal görev almışlardır. Kuruluş aşamasında hedef “*cins, mezhep ve milliyet*” ayırımı yapmaksızın bütün çocuklara hizmettir⁸⁹.

Himaye-i Etfal Cemiyeti, 1935 yılında “Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu” adını almış ve 1937 yılından itibaren de kamu yararına çalışan bir dernek statüsünü kazanmıştır. 2828 sayılı “Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu”nun yürürlüğe girdiği 27.5.1983 tarihine kadar, kamu yararına çalışan dernek statüsü içinde faaliyetlerini sürdürmüştür⁹⁰.

Sonuç

Osmanlı'nın son dönemlerde yaptığı savaşlarda toprak kaybetmesinin getirdiği göç dalgaları, Tanzimat’la birlikte modernleşme çabalarının askeri, ekonomik ve eğitim kurumlarında da görülmesi, misyonerlik faaliyetlerinin artması, savaşlar sonucunda şehit olanların çocuklarının sahipsiz kalmaması, onlara sahip çıkılması gereği inancı vakıf, ıslahhaneler, dârülaceze, darüşşafaka, darülhayr-i âli, darüleytam, himaye-i etfal cemiyeti gibi kuruluşların oluşmasında etkili olmuştur.

Osmanlı Devletinde, Tanzimat öncesi sosyal hizmet çalışmaları vakıflar aracılığı ile yerine getirilirken, Tanzimat sonrasında bu hizmetler merkeziyetçi bir anlayış çerçevesinde devlet eliyle gerçekleşmiştir.

Osmanlıların özellikle son dönemlerinde, kimsesiz çocuklara yönelik birçok kuruluş tesis edilmiştir. Toplumsal yaşama çeşitli yönlerden katkıda bulunan sosyal hizmet kurumları, temelde kimsesiz çocuklara sahip çıkarak onların topluma yararlı bireyler olmaları amacını taşımaktadır. Bu kuruluşlar kimsesiz çocukların bakımı, eğitimi ve meslek edinmesine, ahlaki yönden yetişmelerine yönelik sosyal hizmet sağlayan kuruluşlardır. Ayrıca bu kuruluşlar yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ne de benzer çalışmaların artarak sürdürülmesi noktasında ilham kaynağı olmuştur.

⁸⁸ Makbule Sarıkaya, “Savaş Yıllarında Himaye-İ Etfal Cemiyeti'nin Çocuk Misafirhanesi ve Çocuklar”, s.193-202

⁸⁹ Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, s. 45.

⁹⁰ Ethem Çengelci, *Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumunun Türk Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Yönetim Sistemi İçindeki Yeri*, Aydınlar Matbaacılık Yay., Ankara, 1998, s. 21; ‘den Hasan Şenocak, “Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi”, s. 445 .

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.
- AKKAYA, Yüksel, "Sosyal Güvenlik Tarihi Üzerine Notlar", *Toplum ve Hekim*, 2000; 15: 2-90.
- AKYÜZ, E., "Cumhuriyet Dönemi'nde Çocuk Hakkındaki Gelişmeler," *2.Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi*, B. Onur (der.), ÇOKAUM Yayınları, Ankara, 1999.
- AKYÜZ, Y., *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yay.,8. Baskı, İstanbul, 2001.
- ALBAYRAK, Hasan, "Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 52, Nisan 1988, ss. 31-33.
- AYHAN Halis - MAVİŞ Hakkı, "Darüşşafaka", *DİA*, Cilt: 9, İstanbul, 1994.
- BERKİ, A. Himmet, Hukuki ve İçtimai Bakımından Vakıf, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: V, Ankara, 1969, ss. 9-13.
- BEŞER, Faruk, *İslam'da Sosyal Güvenlik*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 1987.
- BEYAZIT, Yusuf, "2008 Vakıf Medeniyeti ve Su Yılı", *Somuncu Baba Dergisi*, Yıl:14, Sayı: 9, Mayıs 2008, ss. 13-17.
- BİLTON, Tony - Bonnett, Kevin – Pip, Jones, - Lawson, Tony, - Skinner, David-Stanworth, Michelle-Webster, Andrew, Editör: Bülent Özçelik, *Sosyoloji*, 2. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2009.
- CANAN, İbrahim, "Vakıfların Çocuğun Korunmasına Yönelik Fonksiyonel Yapıları", *Aile ve Toplum*, Sayı: 2, Cilt: 1 Yıl, 1, Haziran 1991, ss. 56-62.
- ÇANLI, Mehmet, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, Cilt: 14, ss. 57-69.
- DÖLEN, Emre, "Sanayi Mektebi" *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İstanbul, 1994.
- ELMACI, Davut, *Çocuk Yuvaları ve Yetiştirme Yurtlarının Yerinden Yönetim Birimlerine Devrine İlişkin Çalışanların Görüşleri*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt: 3-4, İstanbul, 1977.
- EŞ, Mecit, *Tarihsel Bir Bakışla Klasik Osmanlı Maliyesi*, Eskişehir, 1991.
- GÜNDÜZ, Şükrü, "Darüşşafaka Bağışçı Siteleri Bakım Evi, Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hastanesi", *Türkiye Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon Dergisi*, 2006; 52, www.ftrdergisi.com.tr/makale/1359/138/Tam-Metin.
- GÜVERCİN, Cemal Hüseyin, "Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 57, Sayı: 2, 2004, s. 89-95.
- http://www.hordenet.org/goldenhorde/great_yasa.htm.
- [http://www.shcek.gov.tr/himaye-i-etfal-cemiyetinin-kurulusu-\(istanbul.aspx\)](http://www.shcek.gov.tr/himaye-i-etfal-cemiyetinin-kurulusu-(istanbul.aspx)).
- IŞIK, Esra, *Kent Yoksulluğu, Sokak Çocukları ve Suç*, Dumlupınar Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007.
- IŞIK, Hayriye, "Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü", *Akademik Bakış*, Sayı: 16, Nisan, 2009, ss. 1-10.
- KARATAY, Abdullah, *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, Mar. Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

- KAZICI, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1991.
- NUHOĞLU, Hidayet Y., “Darülaceze”, *DİA*, Cilt: 8, İstanbul 1993.
- NUHOĞLU, Hidayet Y., “Dârüleytâm”, *DİA*, Cilt: 8, İstanbul, 1993.
- OKUR, Yasemin, *Darüleytamlar*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1986.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yay., İstanbul, 2006.
- ÖZBEK, Nadir, “II. Abdülhamit ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Âli”, *Tarih ve Toplum*, Şubat 1999, Sayı: 82, s.11-20.
- ÖZBEK, Nadir, “Vakıf Tarihi Çalışmaları Üzerine Notlar,” *Tarih ve Toplum*, No: 187, Temmuz 1999, ss. 60-62.
- ÖZBEK, Nadir, “Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Sosyal Devlet”, *Toplum ve Bilim*, 2002, Sayı: 92, ss. 7-33.
- ÖZDEMİR, İsmail Mansur, *Küreselleşme Sürecinde, Türkiye’de Sosyal Devlet ve Sosyal Hizmetler*, Selçuk Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.
- ÖZKAN, Salih, “Türkiye’de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytami”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, 2006, ss. 211-219.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Osmanlıda Bir Mesleki Eğitim ve Çocuk Esirgeme Kurumu: Darülhayr-ı Âli”, *Milli Eğitim*, Sayı: 143, 1999, ss. 76-84.
- ÖZTÜRK, Faruk - GÜLER Öztürk Duygu S., “Okul Öncesi Eğitimde Çocuk Gelişimi ve Psikolojisi Dersine Yönelik İlk Çalışmalar”, *Elementary Education Online*, 6(1), 144-153, 2007.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Aile Vakıfları”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1991, Cilt: 3, s. 1035-1036.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Türk Toplumunda Koruyucu Aile Sistemi”, *1. Aile Şurası Bildirileri*, 1990, ss. 297-302.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler”, *Aile ve Toplum*, Sayı: 3, Cilt: 1, Yıl 3, Eylül Aralık 1993.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- SAĞLAM, Hadi, “İslâm Hukuk Tarihinde Sosyal Güvenlik Kurumları ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teknikleri”, www.e-akademi.org/incele.asp?konu...kimlik...url.../hsaglam-2.htm.
- SAKAOĞLU, Necdet, “Darülhayr-ı Ali”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul, 1994.
- SALİM, Muammer, Geçmişten Günümüze Türkiye’de Çocuk Koruma Politikaları Ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, Süleyman Demirel Ün. Sosyal Bilimle Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011.
- SARIKAYA, Makbule, “Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin Çocuk Misafirhanesi ve Çocuklar”, Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi, III/3, Ocak, ss. 193-203, Erzurum.
- <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/ad/article/download/1074/1071>.
- Sosyal Hizmet Terminolojisi*, “*Sosyal Hizmetler*”, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü.
- Sosyal Hizmetler Rehber Kitapçığı*, “*Sosyal Hizmetlerin Tarihsel Gelişimi*”, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurulu Genel Müdürlüğü.

- ŞEKER, Aziz, *Sosyal Hizmete Giriş*, Editör: İlhan Tobanbay, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2533, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1504, Eskişehir, 2012.
- ŞEKER, Mehmet, "İslam Medeniyetinde Sosyal Dayanışma ve Vakıflar", *İslam Kurumları ve Medeniyeti*, Anadolu Ün. Yay., Eskişehir, 2010, ss.117-134.
- ŞEKER, Mehmet, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, DİB. Ankara. 1987.
- ŞENOCAK, Hasan, "Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2009; 56:409-468.
- UYANIK, Ercan, "Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak Islahaneler", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 13, Sayı: 4, 2004, ss. 59-83.
- ÜLKEN, H. Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1971, Cilt: IX, ss. 13-37.
- www.darussafaka.org/
- YAZGAN, Turan, *Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1977.
- YAZICI, Nesimi, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 1, 2007, ss. 1-46.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, " Vakıf Müessesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)*.Yay. Osman Okyar-Halil İnancık, Ankara, 1980, ss.157-161.
- YILDIRIM Nuran, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı, İstanbul, 1996.
- YILDIZ, Hatip, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbekir Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 2010, ss. 103-118
- YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998.